

«ПРАВОВА СУБ'ЄКТНІСТЬ»:

КАТЕГОРІЯ, ПОНЯТТЯ, ТЕРМІН ЧИ ДЕФІНІЦІЯ ТЕОРІЇ ПРАВА?

В. А. Січевлюк
докторант Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України

У процесі раціонального пізнання світу люди сприймають правову реальність, що оточує їх, та «намагаються перевести правові явища в площину логічних мовних конструкцій» [1, с. 112]. А це дозволяє, як мінімум, оцінити бажаність дозволеного, зрозуміти межі обов'язкового та визначити тяжкість можливої відповідальності за вчинення заборонених діянь. Зазвичай для цього використовуються перевірені практикою засоби специфічного вербального інструментарію, виробленого з метою чіткої і зрозумілої ідентифікації важливих моментів сутності правових явищ. Аналіз доктринальних джерел, законодавства та судової практики свідчить, що найбільш часто для розкриття атрибутивних характеристик правових феноменів застосовуються такі вербальні позначення, як «категорія», «поняття», «термін» та «дефініція».

Подібний «калейдоскоп» визначень у повній мірі стосується

і явища правової суб'єктності. Наприклад, у низці досліджень загальнотеоретичного та галузевого рівня правосуб'єктність постає як «категорія» [2; 3], деякі автори розкривають її «поняття» [4; 5], у інших джерелах зустрічаємо «дефініцію» правової суб'єктності [6] чи, нарешті, натрапляємо на правосуб'єктність як «термін» [7, с. 72].

У тлумачному словнику української мови знаходимо необхідні формулювання (відібрані автором за ознакою гносеологічної скерованості):

«категорія» – 1) філософське розуміння: основне логічне поняття, що відбиває найзагальніші закономірні зв'язки й відношення, які існують у реальній дійсності; 2) наукове розуміння: родове поняття, що означає розряд предметів, явищ і т. ін. або їх важливу спільну ознаку [8, т. 2, с. 229];

«поняття» – 1) одна із форм мислення, результат узагальнен-

ня суттєвих ознак об'єкта дійсності; 2) сукупність поглядів на що-небудь, рівень розуміння чогось [8, т. 3, с. 566];

«термін» – слово або словосполучення, що означає чітко окреслене спеціальне поняття якої-небудь галузі науки, техніки, мистецтва, суспільного життя тощо [8, т. 2, с. 512];

«дефініція» – стисле логічне визначення, яке містить у собі найістотніші ознаки визначуваного поняття [8, т. 1, с. 740]. Характерно, що у цьому короткому тлумаченні упорядники словника, по суті, ототожнюють слово «визначення» із словом «дефініція», які належить сприймати як синоніми. Підтвердженням такого висновку слугує те, що «визначення» у цьому ж тлумачному словнику пояснюється як «формулювання, вислів, у якому розкривається зміст чого-небудь, його істотні ознаки, наукове означення» [8, т. 1, с. 289].

З філологічної точки зору, елементи наведеної вище рубрикації

значень не є тотожними, і з врахуванням цього факту їх доцільно розмістити у певній ієрархічній послідовності (залежно від спадання рівня узагальнення), а саме – «категорія» тлумачиться як поняття найбільш загальне, у власне «поняття» бачимо суттєві ознаки його об'єкта, «термін» розуміється як спеціальне поняття, а «дефініція» – як стисле поняття (тобто найістотніша частина останнього).

Розкриття теми цієї статті передбачає дослідження практики застосування вказаних вище лінгвістичних елементів у сфері юридичної теорії, зокрема, у їх стосунку до явища правової суб'єктності. Зрозуміло, що висвітлення виключно філологічних відмінностей у тлумаченні правової суб'єктності як категорії, поняття, терміна чи дефініції не буде належним виконанням поставленого завдання. Також необхідно врахувати висловлену в літературі точку зору про те, що знання, які належать загальній теорії права та держави, водночас включає у себе і філософія права, оскільки вона (тобто філософія права) у певній своїй частині функціонує як методологічна складова цієї теорії [9, с. 19].

Отже, для отримання повної за змістом відповіді на поставлене питання належить провести порівняльний аналіз перерахованих вище вербальних «одиниць» у контексті філософії, теорії права, галузевих доктрин (сфера теоретичного пізнання), а також законодавства. Останнє постає як джерело емпіричного матеріалу для теорії права та, одночасно, є сферою цілеспрямованої прикладної матеріалізації здобутих теоретико-правових результатів.

Таким чином, у філософії, зокрема, в античний період її історії категорії (грецькою мовою – *κατηγορίες*) тлумачилися як поняття найвищого рівня абстракції, які позначали найбільш загальні ознаки речей. Так, Арістотель

лінгвістично виводив 10 категорій, включаючи «сутність», «кількість», «якість», «дію» та «стан». Пізніше у німецькій класичній філософії категорії були показані як чисті форми пізнання, якими через діяльність розсудку структуруються дані хаотичного чуттєвого досвіду (І. Кант), або ж як форми мислення, закономірно організовані у систему логіки (ідеалістична діалектика Г. В. Ф. Гегеля). У матеріалістичній діалектиці категорії розуміються як ідеальні відображення у мисленні людини основних атрибутів, характерних для «родів» буття – предметів та явищ матеріального світу, який знаходиться у постійному суперечливому русі та перебуває під впливом практичної діяльності суспільства.

Важливим є те, що у філософії протягом усієї її історії категорії переважно сприймалися не як засіб збереження здобутих людиною істотних знань про себе, суспільство та природу; інформаційно-накопичувальна властивість категорій постійно перебувала у тіні їх активно-гносеологічного значення, зокрема, як методологічного інструментарію людини при вирішенні нею теоретико-світоглядних проблем. Вважалося, що якщо філософський розум у процесі дослідження природного чи соціального предмета свідомо керується обраною ним системою категорій та законами їх взаємодії як методом, то він набуває надійної та потужної можливості пізнання істини. Як свого часу яскраво відзначив Г. В. Ф. Гегель, «завдяки цьому заняттю думка набуває самостійності та незалежності. Вона звикає обертатися в абстракціях та рухатися вперед без чуттєвих субстратів, стає несвідомою потужністю, здатністю вбирати собою усю іншу багатоманітність знань та наук у розумну форму, охоплювати та утримувати їх суть, відкидати зовнішнє і таким чином вилучати із них логічне, або ж, що є тим

самим, наповнювати сенсом усякої істини абстрактну основу логічного, раніше набуто шляхом вивчення» [10, с. 113].

Саме тому специфіка категоріальної парадигми постійно слугувала засобом розмежування філософських шкіл і течій, діючи в якості їх базової світоглядної основи. Крайнім виразом, полюсом такого розмежування є радикальна відмова від будь-якого застосування категорій, характерна для філософії прагматизму, який, як образно відзначив його класик Вільям Джемс, «відвертається від абстракцій та недоступних речей, від словесних рішень, від кепських апріорних аргументів, від твердих незмінних принципів, від замкнених систем, від удаваних абсолютів та засад» [11, с. 37].

Правова реальність, як частина соціальної реальності, також виступає предметом філософського (тобто світоглядно-категоріального) пізнання, звідки і виникає філософія права. У цьому зв'язку закономірно постає питання: чи таке ж значення, як у філософії, відіграють категорії у теорії права – як у науці про загальні закономірності виникнення та розвитку державно-правових явищ, включаючи, серед іншого, і правову суб'єктність?

На нашу думку, саме категоріальна система загальної теорії права дозволяє останній цілісно висвітлювати сутнісні характеристики права як якісно виділеного соціального явища (відмінного від інших регуляторів поведінки учасників суспільних відносин, наприклад, норм моралі чи релігійних правил). Категорії, сформовані у теорії права (як-от «право», «суб'єкт права», «правова суб'єктність», «норма права», «джерело права», «правовідносини» тощо), є етапами пізнавального відтворення цією наукою соціального феномену права у вигляді актуальної та цілісної теоретичної конструкції. Саме пізнані теорією

правові категорії у їх взаємообумовленості та взаємозв'язку виявляють та дають нам можливість зрозуміти глибинні закономірності виникнення і розвитку права загалом. Подібно до категорій будь-якої іншої науки, категорії теорії права є тими крайніми, найбільш загальними вербальними абстракціями, які, по-перше, у своєму змісті зберігають інформацію про визначальні ознаки свого предмета пізнання (права як соціального феномену) та, по-друге, і це більш важливо, є гносеологічним інструментарієм постійного пізнання теорію права свого предмета у процесі його розвитку (тобто у ході еволюції права).

Відповідно, загальна еволюція права як предмета пізнання зумовлює та об'єктивно вимагає еволюції змістовних елементів свого теоретичного віддзеркалення – категорій загальної теорії права. При цьому важливо відзначити, що категоріальна система теорії права є за визначенням стійкою конструкцією, що означає, що вона може лише еволюціонувати. Адже революційні перетворення категоріального устрою цілісної теоретичної системи (якою, без сумніву, є загальна теорія права) можуть свідчити або ж про вихід теорії за межі її предмета пізнання внаслідок охоплення нею сутностей з предмета іншої теорії, або ж про якісне (тобто революційне) перетворення самого предмета пізнання, його переростання у інше, функціонально та структурно більш складне чи більш просте явище.

Перейдемо до питання про те, чи може теоретичній репродукції явища правової суб'єктності бути надана логічна форма поняття. Як вважається, поняття розкривають та деталізують зміст категорій, дозволяють нам їх зрозуміти у максимумі змістовного навантаження, тобто у форматі конкретного знання. У процесі послідов-

ного руху думки від абстрактного до конкретного та далі, шляхом заперечення, від конкретного знову до абстрактного напрацьоване наукою знання досягає категоріального стану у вигляді поєднання багаточисельних понять, постаючи «єдністю різноманітного» [12, с. 19-21]. Саме тому і прийнято вказувати на існування у кожній науці категоріально-понятійного апарату. Подібно до категорій, поняття є елементами теорії, а тому мають власний методологічний потенціал, однак, на відміну від категорій, він є більш локальним за спектром впливу на ту систему наукового знання, до якого віднесене те чи інше поняття.

Наочно деталізуючи викладене вище, вкажемо, що вербальне позначення «правова суб'єктність» у теорії права обґрунтовано номінується категорією, а її складові («правоздатність», «дієздатність», «деліктоздатність»), відповідно, повинні сприйматися в якості понять. Останні, без сумніву, також наділені досить значним теоретичним потенціалом та у вигляді тріади, або ж у певних випадках і окремо, дозволяють побачити у особи чи у певного колективного утворення атрибут повної чи часткової правосуб'єктності, або ж наявність тільки ознак правосуб'єктності. Однак категоріального статусу ці поняття не досягають, оскільки змістовно охоплюються абстрактом вищого рівня узагальнення – категорією «правова суб'єктність». Таким чином, категорії для кожної науки, включаючи загальну теорію права, є її найвищими концептуальними основами, з використанням яких здійснюється теоретичне узагальнення закономірних процесів у обраному об'єкті пізнання, вони окреслюють та загалом визначають її, конкретно взятої науки, предметне поле, а тому їх зміст неможливо розкрити через абстракції вищого рівня узагальнення.

Однак доцільно бачити і реальну субординацію понять, з необхідністю задану особливостями внутрішньої організації предмета, на пізнання якого скерована та чи інша наука. Зокрема, у загальному теоретичному масиві вирізняються поняття, що є структурними елементами категорій та/або розкривають зміст категорії на високому рівні абстрагування, або ж безпосередньо випливають із категорій та здійснюють вплив на нижні рівні понятійного масиву. Вони є ключовими поняттями на відміну від понять ординарних.

Стосовно значення для теорії права так званих «термінів», то за семантичним значенням ці вербальні одиниці не зовсім критично використовуються у юридичних текстах в якості синонімів «понять взагалі» та зазвичай отожднюються із ними. На нашу думку, більш точно буде сприймати «терміни» як точкові, спеціальні поняття юридичної науки, цілеспрямовано наділені вузьким та однозначним змістом. Також належить відзначити, що поле використання «термінів» не є однорідним, оскільки вони постійно тяжіють до виходу за межі власне правової теорії у прикладну сферу юридичної науки, зокрема, у законодавство. Так, у переважній більшості сучасних законів (один із десятків прикладів – ст. 2 Закону України «Про банки і банківську діяльність»), чи в підзаконних нормативно-правових актах (довільний приклад – гл. 1 розд. I «Інструкції про міжбанківський переказ коштів в Україні в національній валюті», що затверджена постановою Правління НБ України від 16 серпня 2006 р. № 320) законодавець викладає термінологію, покликану забезпечити належне застосування такого законодавчого акта. І що характерно, дуже часто у законодавчих актах фіксується застереження про те, що зміст наведених термінів сформований саме з метою

застосування тільки цього ж акта, а стосовно розповсюдження термінології на інші нормативно-правові акти робиться спеціальне законодавче застереження.

Вимога до однозначності у сукупності із прикладним спрямуванням термінів дуже різко звужує сферу оперування ними у загальній теорії права. Проте можливість застосування термінів у теоретичному просторі галузевих доктрин різко зростають, а бажаність трансформації категорій та понять у форму термінів у лоні законодавства та судової практики тяжіє до абсолютного рівня. У доктрині було чітко відзначено, що «у науці (а в юридичній науці – особливо та й, до речі, в юридичній практиці) основні терміни мають тлумачитися – в ідеалі – тільки однозначно» [13, с. 17-18].

Хибним наслідком викладених вище міркувань став би висновок про те, що «категоріально-понятійні апарати» галузевих наук належало б іменувати як «понятійно-термінологічні апарати». Справа у тому, що система теоретичного знання кожної із галузей права є відносно автономним утворенням, у тілі якого діалектично поєднані дві тенденції, які умовно можна назвати «відцентровою» та «доцентровою». Перша виявляється у цілком природному акценті теоретичних пошуків галузевих доктрин на специфічних моментах їх предмета та методу правового регулювання, що може затінювати базові теоретичні аспекти, неявно імплементовані у конкретно-правові дослідження із часто дуже спеціальним змістом та свідомою прикладною скерованістю. Проте друга, «доцентрова» тенденція постійно постачає докази про те, що категоріальні сенси, розвинуті у теорії права, не існують відірвано від теоретичних абстракцій галузевого рівня. Адже сутність права єдина у своє-

му різноманітті, а загальноправові категорії у сфері галузевого пізнання права не тільки не зникають, а, більше того, за рахунок специфіки предмета та методу конкретної галузі права конкретизуються, збагачуються у внутрішньому і зовнішньому виразах. Тому кожна галузева доктрина неминуче тяжіє до загальної теорії права та скріплена із нею міцними сутнісними силами, що виростають із єдиної природи права.

Крім цього, для галузевої доктрини найбільш загальне поняття її локальної теоретичної системи у внутрішньогносеологічному вимірі, по суті, набувають масштабу категорій, оскільки вони, по-перше, дозволяють раціонально структурувати масив вже здобутого знання та, по-друге, виступають адекватними методологічними інструментами для постійного здобування нового знання (тобто забезпечують рух галузевого пізнання, що властиво для категорій).

Звернемося до питання про значення дефініцій для теорії права загалом, а для теоретичного пізнання феномену правової суб'єктності – зокрема. Насамперед наведемо те, що «дефініція» є універсальним засобом для концентрованого подання істотного змісту всіх видів вербальних утворень, що були проаналізовані вище. Не тільки поняття чи терміни, а й категорії постійно отримують у вигляді дефініцій свій рафінований виклад, включаючи категорію «правова суб'єктність» (зокрема, в енциклопедичних чи юридичних словниках), і в такому форматі максимально стисло розкривається саме зміст категорії, акцентується її предикат. Наприклад, у «Великому енциклопедичному юридичному словнику» [14, с. 721] правосуб'єктність визначається як «здатність фізичних та юридичних осіб бути суб'єктами права, тобто носіями суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. Правосуб'єктність вини-

кає, змінюється або припиняється не інакше як на підставі закону і не залежить від волі чи бажання окремих осіб». Як бачимо, автори наведеної дефініції (Н. Оніщенко та С. Сунегін) у її тексті заклали істотний методологічний потенціал, обґрунтовано акцентувавши увагу на моменті юридичного оформлення обов'язків носія правосуб'єктності та підкресливши об'єктивну залежність обсягу правосуб'єктності від законодавчих реалій. Тому якісні дефініції, не зважаючи на їх лаконічність та змістовну спресованість, мають доцільність.

Однак відзначимо, що терміни, а також і дефініції (хай навіть і дуже вдалі) – це скоріше статичні частинки знання, ці «вербальні юніти» фрагментарно закріплюють здобутки пізнавального процесу. Проте вони у системному викладі дозволяють зафіксувати здобуту юридичною наукою інформацію у формально-теоретичному вигляді, необхідному для досягнення переважно педагогічних та правозастосовних (тобто прикладних) цілей. Відповідно, до утворення дефініцій та термінів висувається багато вимог походженням зі сфери формальної логіки (несуперечливість, однозначність, відсутність тавтологічності тощо). Ретельно відслідковуються ті терміни та дефініції, які матеріалізовані у тексті законодавчих актів і, таким чином, переходять із теоретичного модусу свого буття у правову практику, починаючи реально впливати на суспільні відносини, волю, дії фізичних і юридичних осіб, породжують для них юридичні наслідки [15, с. 9].

На відміну від дефініцій і термінів, категорії та поняття – переважно інструменти теоретичного пізнання, причому такі, що знаходяться у стані постійної еволюційної зміни. Природа цих абстракцій суміщається із тенденцією до опису конкретної, суперечливої

та системної істини, що характерно для логіки діалектичної.

Підбиваючи підсумки, зазначимо про те, що:

– у філософії права, теорії права та у галузевій доктрині (всі вони є рівнями теоретичного пізнання правової дійсності) вербальне позначення явища правової суб'єктності обґрунтовано закріпилося у вигляді «категорії». Зважаючи на те, що правова суб'єктність є одним із визначальних утворень правової реальності, постає її суб'єктивним «ядром», така ідентифікація є найбільш коректною, відповідає потребі у належному використанні мето-

дологічного потенціалу категорії «правова суб'єктність» як засобу діалектичного пізнання сутності предмета;

– ситуативне використання до позначення категорії «правова суб'єктність» такого термінологічного елементу, як «поняття», зумовлене переважно утилітарними прагненнями дослідників права до різноманітності, образності та уникнення повторів у створених ними наукових текстах. Воно не шкодить об'єктивному теоретико-методологічному потенціалу категорії «правова суб'єктність». Цей же висновок є коректним також і стосовно ситуацій кон-

текстного існування вказаної категорії у модусі «дефініції»;

– закріплення за категорією «правова суб'єктність» постійного статусу «поняття» чи надмірно часте формулювання її у вигляді «дефініції» може призвести до деякої «розмитості» методологічного потенціалу вказаної категорії;

– у загальній теорії права трансформація категорії «правова суб'єктність» до вигляду «терміна» є небажаною теоретичною редукцією, якою істотно нівелюється величезний методологічний потенціал саме категоріального наукового пізнання явища правової суб'єктності. ■

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Антошкіна В. Теоретичні та практичні проблеми визначеності цивільно-правових понять і категорій / В. Антошкіна // Право України. – 2014. – № 12. – С. 112-117.
2. Грудницька С. Еволюція господарської правосуб'єктності як економіко-правової категорії / С. Грудницька // Право України. – 2008. – № 8. – С. 74-79.
3. Пундор Ю. О. Про визначення змісту категорії «правосуб'єктність» у теорії права та галузевих теоріях цивільного й господарського права (порівняльно-правовий аспект) / Ю. О. Пундор // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 1. – С. 60-63.
4. Качур В. О. До визначення поняття «правосуб'єктність» у теорії права / В. О. Качур // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. – 2014. – Вип. 197. – Ч. 3. – С. 24-29.
5. Ментух Н. Ф. Поняття господарської правосуб'єктності / Н. Ф. Ментух // Адвокат. – 2011. – № 2. – С. 39-41.
6. Діткевич І. І. Поняття «адміністративна процесуальна правосуб'єктність»: проблеми дефініції / І. І. Діткевич // Право і безпека. – 2010. – № 4. – С. 131-136.
7. Кулеба Д. Міжнародна правосуб'єктність: теорія і її перспективи / Д. Кулеба // Альманах міжнародного права. – 2010. – Вип. 2. – С. 70-83.
8. Новий тлумачний словник української мови у чотирьох томах. – К., Видавництво «Аконіт», 2000.
9. Рабінович П. М. Філософія права : навч. посіб. в 5-ти ч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / П. М. Рабінович. – Львів : Галицький друкар, 2014. – Ч. 1-2 : Філософія права як наука. Гносеологія права. – 232 с.
10. Гегель Г. В. Ф. Наука логіки. В 3-х т. Т.1. – М., Мысль, 1970. – 501 с.
11. Джемс В. Прагматизм. Новое название для некоторых старых методов мышления. Популярные лекции по философии / Пер. с англ. П. Юшкевича. – СПб. : Изд. «ШИПОВНИКЪ», 1910. – 244 с.
12. Ильенков Э. В. Диалектика абстрактного и конкретного в научно-теоретическом мышлении. – М., Издательство «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1997. – 464 с.

13. Рабінович П. Основоположні права людини: терміново-поняттєвий інструментарій дослідження та викладання / П. Рабінович // Право України. – 2015. – № 2. – С. 9-22.
14. Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. – 2-ге вид. переробл. і доповн. – К.: Вид-во «Юридична думка», 2012. – 1020 с.
15. Подорожна Т. С. Законодавчі дефініції: поняття, структура, функції : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Т. С. Подорожна. – К., 2009. – 20 с.

«ПРАВОВА СУБ'ЄКТНІСТЬ»: КАТЕГОРІЯ, ПОНЯТТЯ, ТЕРМІН ЧИ ДЕФІНІЦІЯ ТЕОРІЇ ПРАВА?

В. А. Січевлюк

У статті досліджено питання щодо коректності застосування вербального інструментарію (філологічних елементів «категорія», «поняття», «термін», «дефініція») у процесі наукового пізнання явища правової суб'єктності. Автор приходиться до висновку, що у філософії права, теорії права та у галузевій доктрині вербальне позначення явища правової суб'єктності обґрунтовано закріпилося у вигляді «категорії» як засобу діалектичного пізнання сутності обраного предмета.

Ключові слова: правова суб'єктність, категорія, поняття, термін, дефініція.

Стаття надійшла до редакції: 12.12.2017.

«ПРАВОВАЯ СУБЪЕКТНОСТЬ»: КАТЕГОРИЯ, ПОНЯТИЕ, ТЕРМИН ИЛИ ДЕФИНИЦИЯ ТЕОРИИ ПРАВА?

В. А. Сичевлюк

В статье исследованы вопросы, касающиеся корректности применения вербального инструментария (филологических элементов «категория», «понятие», «термин», «дефиниция») в процессе научного познания явления правовой субъектности. Автор приходит к заключению, что в философии права, теории права и в отраслевой доктрине вербальное обозначение явления правовой субъектности обоснованно закрепилося в виде «категории» как средства диалектического познания сущности избранного предмета.

Ключевые слова: правовая субъектность, категория, понятие, термин, дефиниция.

Получено: 12.12.2017.

«LEGAL SUBJECTITY»: CATEGORY, NOTION, TERM OR DEFINITION OF THEORY OF LAW?

V. A. Sychevliuk

The article examines the questions concerning the correct use of the verbal toolkit (philological elements «category», «notion», «term», «definition») in the process of scientific cognition of the legal subjectivity phenomenon. The author comes to the conclusion that in the philosophy of law, theory of law, and in the sectoral legal doctrines the verbal indication of the legal subjectivity phenomenon has been correctly substantiated in the form of a «category» as a mean for dialectical cognition of the chosen subject.

Keywords: legal subjectivity, category, notion, term, definition.

Received: 12.12.2017.